

УДК 59 (069) (477)

Т.М. Сургова¹, Г.Г. Гаврись², Є.К. Вовнянко¹, З.О. Ткаченко¹, Ю.В. Карлаш³

1. ДП «Український державний центр науково-технічної та інноваційної експертизи»

2. Інститут зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України

3. Міністерство освіти і науки України

Про наукові об'єкти зоологічного профілю, що претендують на одержання статусу національного надбання

На Міністерство освіти і науки України покладено важливе завдання сприяти збереженню наукових об'єктів, які не піддаються відтворенню, втрата або руйнування яких матиме серйозні негативні наслідки для розвитку науки та суспільства і які є дійсно унікальними в межах України або навіть всього світу та становлять національне надбання держави.

Зважаючи на те, що статус національного надбання надається колекціям за умов відповідного рішення Уряду і щорічно переглядається, актуальним є надання ініціаторам подання і експертам рекомендацій щодо проведення науково-технічної експертизи відносно наукової та практичної значущості матеріалів зоологічних колекцій, що претендують на одержання статусу наукового об'єкта, який становить національне надбання (далі — НН) і подаються до Міністерства освіти і науки України.

Унікальних наукових об'єктів в Україні можна нарахувати багато, однак, коли змінюються суспільні формації, скрутні часи наступають і для наукових об'єктів. У 1996 р. було започатковано зусилля щодо їхнього збереження та забезпечення належного функціонування. З цією метою за розпорядженням Президента України були розроблені нормативні документи, які регламентують чинний порядок збереження особливо унікальних наукових об'єктів.

Зокрема, Постановою Кабінету Міністрів України від 18 лютого 1997 р. за №174 затверджено «Положення про порядок визначення наукових об'єктів, що становлять національне надбання» та засновано Державний реєстр цих об'єктів.

Зважаючи на те, що зоологічні колекції широко розповсюджені в університетах країни, саме тут виникає багато питань стосовно їхньої унікальності, стану колекцій та заходів щодо збереження. Все це потребує окремого розгляду при поетапному проведенні науково-технічної експертизи цих об'єктів у відповідності з положеннями чинного законодавства.

В роботі пропонується коротко розглянути існуючі в Україні зоологічні колекції та фондові зібрання, які вже мають статус НН, а також ті, що будуть претендувати в подальшому на такий статус, згідно із чинним законодавством, а саме:

- «Положенням про порядок визначення наукових об'єктів, що становлять національне надбання», затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 18 лютого 1997 р. №174;
- Постановою Кабінету Міністрів України «Про віднесення наукових об'єктів до таких, що становлять національне надбання» від 01 квітня 1999 р. №527;
- Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку наукових об'єктів, що становлять національне надбання, та внесення змін до Положення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 18 лютого 1997 р. №174» від 19 грудня 2001 р. №1709;

- Розпорядженнями Кабінету Міністрів України «Про віднесення наукових об'єктів до таких, що становлять національне надбання» від 19 серпня 2002 р. №472-р та від 11 лютого 2004 р. №73-р.;
- Спільним наказом Державного комітету України з питань науки та інтелектуальної власності, Мінекономіки та Мінфіну України від 29.09.99 №10/153/30528: «Порядок визначення обсягів фінансування наукових об'єктів, що становлять національне надбання», який зареєстровано в Міністерстві юстиції України за кодом 14080/2000.

Згідно з «Положенням про порядок визначення наукових об'єктів, що становлять національне надбання», ініціатором внесення об'єкта НН до реєстру (або його вилучення) може бути центральний орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування, Академія наук, громадська організація, установа (юридична особа), до складу якої входить науковий об'єкт.

Ініціатор готує обґрунтування внесення (вилучення) об'єктів до реєстру і проводить первинну науково-технічну експертизу з метою визначення складу об'єкта, комплексу заходів, необхідних для його збереження і належного функціонування, а також обґрунтовує відповідні обсяги фінансування. Останні визначаються відповідно до спільного наказу Державного комітету України з питань науки та інтелектуальної власності, Мінекономіки та Мінфіну України від 29.09.99 р. № 10/153/30528: «Порядок визначення обсягів фінансування наукових об'єктів, що становлять національне надбання», який зареєстровано в Міністерстві юстиції України за кодом 14080/2000 та узгоджуються із головним розпорядником коштів.

Після затвердження Державного бюджету України на поточний рік Міністерство освіти і науки України повідомляє інші міністерства та центральні органи виконавчої влади про обсяги фінансування зазначених об'єктів.

Комплекс заходів, необхідних для збереження та належного функціонування кожного окремого об'єкта, визначається відповідальною установою. Конкретне фінансування об'єкту НН визначається головним розпорядником коштів згідно з потребами установи та бюджетного фінансування на поточний рік за відповідним кодом.

Аналізуючи матеріали, які подають відповідальні установи до Міністерства освіти і науки України стосовно включення об'єктів до реєстру НН, можна прослідкувати деякі загальні недоліки у цих матеріалах. Аналіз матеріалів попередньої експертизи наукових об'єктів зоологічного профілю, які претендують на одержання статусу національного надбання, що надсилаються ініціаторами до Міністерства освіти і науки України показав, що в більшості випадків у наданих на експертизу матеріалах недостатньо висвітлені такі аспекти — *склад колекцій, унікальність об'єкта та його складових частин, наявність світових або вітчизняних аналогів, умови функціонування* тощо.

Зокрема, наукова установа, відповідальна за збереження наукового об'єкта та забезпечення його належного функціонування, хоча і є компетентною у питаннях визначення складу об'єкта та визначення комплексу заходів щодо його збереження, але викладена інформація щодо складу об'єкта у більшості випадків подається недостатньо докладно для проведення подальшої первинної та інших видів експертизи, не робиться наголос на унікальній частини об'єкта та не надаються докази унікальності конкретних наукових об'єктів.

Головним недоліком майже кожного подання є недостатня компетентність ініціаторів при проведенні попередньої науково-технічної експертизи за основними і додатковими критеріями, що є важливим для їх подальшої первинної експертизи.

Отже, необхідним, на наш погляд, є уявлення про види і спрямування науково-технічної експертизи згідно з чинним законодавством та об'єм інформації, який повинен бути наданий для поетапного проведення науково-технічної експертизи зоологічних колекцій.

Згідно із Законом України «Про наукову і науково-технічну експертизу» від 10.02.95 р. №51/95 ВР передбачено проведення *попередньої, первинної, повторної, контрольної та додаткової* наукової і науково-технічної експертизи.

Попередня наукова і науково-технічна експертиза здійснюється для з'ясування відповідності формальних ознак об'єкта експертизи вимогам відповідних нормативних документів. Попередня експертиза наукових об'єктів, які претендують на одержання статусу національного надбання, повинна узгоджуватися з вимогами «Положення про порядок визначення наукових об'єктів, що становлять національне надбання», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 18 лютого 1997 р. №174 із змінами і доповненнями згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 28 вересня 1998 р., №1541 «Про внесення змін і доповнень до Положення про порядок визначення наукових об'єктів, що становлять національне надбання».

Зокрема, в ньому визначено, що науковий об'єкт, який становить національне надбання — це унікальний об'єкт, **що не піддається відтворенню, втрата або руйнування якого матиме серйозні негативні наслідки для розвитку науки та суспільства**.

Цим же нормативним документом визначено інші основні вимоги до таких об'єктів, порядок внесення до Державного реєстру та порядок вирішення пов'язаних з цим організаційних, фінансових і матеріально-технічних питань.

Попередню наукову і науково-технічну експертизу об'єктів, що претендують на статус національного надбання, проводять згідно з Положенням самі установи та організації, які відповідають за збереження колекцій.

До Міністерства освіти і науки України подається інформація про колекцію на паперових і магнітних носіях. Таким чином, саме ініціатори подання виконують попередню експертизу.

Первинна наукова і науково-технічна експертиза передбачає підготовку обґрунтованого висновку щодо об'єкта експертизи згідно із Законом України «Про наукову і науково-технічну експертизу». Об'єктами первинної експертизи можуть бути фондові зоологічні зібрання та колекції зоологічних музеїв.

Міністерство освіти і науки України передає одержані від відповідальних за збереження наукових об'єктів установ матеріали *попередньої* експертизи до Державного підприємства «Український державний центр науково-технічної та інноваційної експертизи» (ДП УДЦНТІЕ) для проведення подальшої первинної та інших видів науково-технічної експертизи.

Первинна експертиза, здійснюється у ДП УДЦНТІЕ із залученням компетентних наукових та науково-технічних організацій (установ), колективів експертів, які згідно з чинним законодавством повинні мати свідоцтво на право проведення експертизи відповідного профілю. Експертний висновок можуть надавати також і окремі незалежні експерти, висококваліфіковані фахівці-біологи широкого профілю, а також фахівці, спеціалізовані в конкретній галузі зоології, які мають науковий ступінь (в окремих випадках вони повинні мати свідоцтво) і не мають спільних з об'єктом експертизи матеріальних чи інших інтересів.

Для проведення первинної експертизи надається необхідна обов'язкова інформація про колекцію зоологічних об'єктів, що міститься у матеріалах попередньої експертизи, а також додаткова інформація на вимогу експертів.

Загальний висновок **первинної** експертизи, яка проводиться через ДП «Український державний центр науково-технічної та інноваційної експертизи» (ДП УДЦНТІЕ) затверджується керівником центру.

Повторна наукова і науково-технічна експертиза проводиться:

- у разі порушення встановлених вимог і правил під час проведення первинної експертизи;

- на вимогу замовника експертизи або за наявності обґрунтованих претензій до висновку первинної експертизи;

Додаткова наукова і науково-технічна експертиза застосовується до об'єктів, відносно яких з'ясувалися нові наукові і науково-технічні обставини.

Контрольна наукова і науково-технічна експертиза здійснюється з ініціативи замовника для перевірки висновків первинної експертизи або з ініціативи фізичних чи юридичних осіб, зацікавлених у спростуванні окремих положень, частин або в цілому висновків раніше проведених експертиз.

Інформація, яка повинна бути надана ініціатором для проведення наукової і науково-технічної експертизи зоологічних колекцій:

До МОН України для проведення *попередньої і первинної* наукової експертизи зоологічних колекцій установа або організація-ініціатор подає пакет документів, у якому повинна бути представлена така обов'язкова інформація :

- Назва колекції, відомча належність, рік заснування колекції.
- Статус колекції на період подання (національне надбання, наукова, виробнича, авторська тощо), забезпеченість приміщенням, кваліфікованим персоналом, джерела фінансування.
- Обсяг колекційного фонду. Загальний перелік таксонів (родів, видів) та загальна кількість таксонів, що зберігаються в колекції.
- Наявність унікальних експонатів, колекцій, порівняння з аналогічними у світі, в державі.
- Надати підтвердження унікальності.
- Наявність та перелік типових, патенто-захищених та контрольних таксонів.
- Частота здійснення ревізії таксономічного стану колекцій з врахуванням новітніх даних з таксономії.
- Наявність та бібліографічні характеристики офіційного каталогу таксонів, наявність електронної версії та можливостей її передачі електронною поштою.
- Способи підтримання колекції (музейна експозиція, зберігання в фондах, препарати, живі культури, зоопаркове утримання тощо).
- Спроможність забезпечувати безперервне гарантоване зберігання колекційного фонду, і постачання біологічного матеріалу за заявками користувачів. (Бажано підтвердження прикладного значення колекції відповідними документами від установ та організацій-користувачів.)
- Можливі обсяги та джерела поповнення колекційного фонду (власні наукові дослідження, експедиції, залучення авторських колекцій, науковий обмін з вітчизняними та закордонними колекціями, комерційний).
- Вказати, чи існує комп'ютерний варіант банку даних про колекцію, його програмне забезпечення, чи проведена його інтеграція до міжнародної інформаційної мережі таксонів.
- Відповідність рівня оформлення всієї колекції, частини або розділу колекції вимогам, які необхідні для її включення до складу міжнародних або вітчизняних.
- Розкрити унікальність колекції, дати оцінку можливих наслідків втрати колекції для розвитку науки та суспільства.
- Показати наукову, науково-просвітницьку значимість колекції (монографії, патенти, роботи, нагороджені Державними преміями у галузі науки і техніки, тощо).
- Показати практичну значимість колекції. Підтвердження значення колекції відповідними документами від підприємств та організацій всіх форм власності.
- Представити обґрунтування обсягів необхідного фінансування для збереження і використання колекції.

Для проведення первинної експертизи за вимогами експертів ініціатор повинен надавати додаткову інформацію уточнюючого характеру, що може стосуватися дотримання протиепідемічного режиму, екологічних вимог, вимог охорони інтелектуальної власності тощо.

Критерії відбору зоологічних колекцій під час проведення наукової і науково-технічної експертизи для входження до реєстру об'єктів НН

При проведенні наукової і науково-технічної експертизи зоологічних колекцій, що претендують на належність до об'єктів НН, експерт повинен користуватись також наступним переліком основних критеріїв оцінки:

- *Відповідність поданої документації вимогам «Положення про порядок визначення наукових об'єктів, що становлять національне надбання»;*
- *Унікальність наукового об'єкта або його складових частин як світового або вітчизняного досягнення;*
- *Наявність опублікованого каталогу, визначників, довідників та путівників колекції;*
- *Наявність умов для безперервного функціонування;*
- *Значимість колекції для розвитку науки, освіти, національної економіки, різних галузей промисловості, медицини, сільського господарства, ветеринарії, екології, науково-просвітницька.;*
- *Висока кваліфікація співробітників колекції, наявність спеціалістів-систематиків різного профілю або постійного наукового співробітництва з провідними колекціями (документально підтвердженого).*

У випадку необхідності здійснення порівняльної оцінки кількох однотипних зоологічних колекцій повинні бути задіяні однакові критерії, а також надано додаткові матеріали щодо окремих зразків колекцій, які є унікальними.

Порядок визначення наукових об'єктів, що становлять національне надбання

Згідно з «Положенням про порядок визначення наукових об'єктів, що становлять національне надбання» Міністерство освіти і науки України є центральним органом виконавчої влади, який готує і подає Кабінетові Міністрів України обґрунтовані попередньою та первинною науково-технічною експертизою висновки про доцільність внесення (вилучення) об'єктів до переліку та засновує Державний реєстр наукових об'єктів, що становлять національне надбання.

Рішення про віднесення об'єктів до таких, що становлять національне надбання, або про їх вилучення приймає Кабінет Міністрів України. Щорічно в державному бюджеті передбачаються цільові асигнування на збереження та функціонування об'єктів, які не можуть бути використані відповідальними установами на іншу мету.

Відповідальні установи щорічно звітують про цільове витрачання виділених бюджетних коштів і надають акти про стан об'єкта. Відповідні звітні форми розроблено і затверджено Міністерством освіти і науки України і надруковано у газеті «Світ» №15–16, 2000 р.

Перелік зоологічних об'єктів НН, які входять до Державного реєстру (за 1999 р.)

Постановою Кабінету Міністрів України від 1 квітня 1999 р. №527 «Про віднесення наукових об'єктів до таких, що становлять національне надбання» вперше в Україні визначено перелік об'єктів НН. До нього увійшли наукові об'єкти різного спрямування, в тому числі наступні зоологічні об'єкти :

- **Фондові, систематичні та експозиційні колекції Національного науково-природничого музею Національної академії наук України (м. Київ)**

- *Наукові фондові колекції Інституту зоології імені І.І. Шмальгаузена (м. Київ)*
- *Наукові фонди та музейна експозиція Державного природознавчого музею (м. Львів)*

Доповнення до Державного реєстру наукових об'єктів, що становлять національне надбання:

Постановою Кабінету Міністрів України від 19 грудня 2001 р. №1709 «Про затвердження переліку наукових об'єктів, що становлять національне надбання, та внесення змін до Положення», цей перелік було доповнено:

- *Рослинно-тваринний комплекс Карадазького природного заповідника (Феодосійський район, Автономна республіка Крим)*

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2002 р. №472-р до Державного реєстру включено:

- *Колекцію тварин зоопарку біосферного заповідника «Асканія-Нова» імені Ф.Е. Фальц-Фейна (сmt Асканія-Нова, Чаплинського району, Херсонської обл.) Української академії аграрних наук*

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2004 р. №73-р до Державного реєстру включено:

- *Наукові фонди та музейну експозицію Зоологічного музею Львівського національного університету імені Івана Франка.*

Окрім тих об'єктів, що увійшли до Державного реєстру, перерахуємо ті, що претендували на отримання статусу НН:

- *Музей природи Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна;*
- *Зоологічний музей Київського національного університету імені Тараса Шевченка;*
- *Зоологічний музей Одеського національного університету імені І.І. Мечнікова;*
- *Колекція хижих птахів та сов карпатського регіону А. Грабаря Ужгородського національного університету;*
- *Музей бджільництва Інституту бджільництва імені П.І. Прокоповича УААН;*
- *Банк культур гідробіонтів Інституту гідробіології НАН України;*
- *Науково-дослідний центр Міністерства оборони України «Державний океанаріум»*

Колекції Інституту біології південних морів імені О.О. Ковалевського НАН України:

- *Колекція бентосних тварин*
- *Колекція зоопланктону (зоотека)*
- *Колекція паразитів морських птахів, риб і безхребетних*
- *Іхтіологічна колекція*

Коротко розглянемо окремі зоологічні колекції та фондові зібрання України, які вже мають статус національного надбання та ті, що претендують на цей статус в майбутньому.

Наукові зоологічні об'єкти, що становлять національне надбання

Загалом такі колекції можна умовно розділити на дві групи:

1. *Колекції, в яких представлені живі тварини або тваринні культури* (Колекція тварин біосферного заповідника «Асканія-Нова» та Банк культур гідробіонтів Інституту гідробіології НАН України). Зберігання таких колекцій потребує набагато більшого фінансування на відміну від таких, що зберігаються у наступний спосіб:
2. *Фіксовані зоологічні колекції, які зберігаються у вигляді чучел, тушок, зоологічних зборів, остеологічних матеріалів, ентомологічних зборів, вологих препаратів тощо.*

1. Колекція тварин біосферного заповідника «Асканія-Нова»

Колекція була заснована в 1883 р. Зараз представлена 5333 особинами 112 видів, підвидів, порід і форм тварин. Є унікальним зібранням генофонду диких тварин в Україні, найбільшим джерелом в державі для поповнення вітчизняних зоопарків, зоокуточків та інших природоохоронних установ копитними тваринами, водоплавними та безкільовими птахами. Це найбільший і єдиний в Україні науковий полігон для проведення фундаментальних та прикладних досліджень з біології копитних тварин, водоплавних птахів, генетики та демографії малих популяцій. Це основна зоологічна база не тільки України, але і країн СНД, яка склалася на протязі століть. В цілому колекція зоопарку Асканія-Нова відповідає цілям всесвітньої стратегії установ аналогічного призначення. А в питаннях вивчення механізмів адаптації з залученням методів досліджень на макрота і мікрорівнях, одомашнення, роздою та вивчення фізіології диких копитних, створення штучних популяцій птахів, реінтродукції сайгака в Європі, науково-дослідні роботи зоопарку Асканія-Нова не мають аналогів на світовому рівні.

2. Наукові фондові колекції Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України

Як за об'ємом, так і таксономічним складом, в Україні не існує аналогічних фондів, які становлять понад 5,8 млн. одиниць зберігання, які об'єднані в 248 колекцій (9 типів, 22 класів, 98 рядів, 770 родин та більше 40 000 видів тварин). Вперше в Україні створена палеонтологічна колекція інклюзій безхребетних рівненського бурштину (єдина в світі), що нараховує більше 1300 включень тварин. В колекціях міститься 18 000 типових екземплярів тварин, що охоплюють 4000 видів, серед яких 1500 є голотипами (еталонами). Тільки колекція кліщів нараховує 650 видів, серед яких більше 100 є типовими. Особливу цінність становить єдина в Україні колекція паразитичних червів (2000 видів), найбільша серед аналогічних колекцій наукових закладів східно-європейських країн (понад 1 млн. одиниць зберігання). Колекція комах нараховує близько 32000 видів (1300 є голотипами). Колекція личинок твердокрилих (1000 видів), серед яких представлені личинки стрибунів, коваликів і горбаток, є найбільшою для Палеарктики.

3. Наукові фонди та музейна експозиція Національного науково природничого музею НАН України

Єдиний експозиційно-територіальний комплекс, до складу якого входять експозиції Геологічного, Палеонтологічного, Зоологічного та Ботанічного музеїв, а також фондові колекції, що мають всесвітнє значення.

Унікальною і єдиною в світі є колекція гіпаріонової фауни України Палеонтологічного музею, особливо комплекс кісток ссавців мамонтової фауни, змонтовані за версією академіка І.Г. Підоплічка як «житло людини пізнього палеоліту». Особливу цінність також мають матеріали, що стосуються кайнозойської ери.

Колекція Геологічного музею становить понад 5 тис. зразків, а колекція «Естетика каміння» є єдиною в Україні. Систематична колекція мінералів (969 мінеральних видів) є найбільшою і найповнішою в Україні.

В Ботанічному музеї демонструється понад 3500 натурних зразків рослин. Особливу цінність становить впровадження об'ємного показу рослин та рослинних угруповань, завдяки чому музей є лідером світового рівня.

Зоологічний музей заснований в 1919 р. Зараз фондова колекція нараховує 935 тис. одиниць зберігання і є однією з найбільших в Україні. Колекція теплокровних є найбільшою серед європейських музеїв. Вона складає 72 тис. екземплярів, де особливу цінність становлять рідкісні тварини Африки, Австралії, Південної Америки, Нової Зеландії та Європи. Фондова колекція холонокровних хребетних нараховує 163 тис. екземплярів, де особливу наукову цінність складає еталонна колекція риб прісноводних водоемів України. Фондова колекція безхребетних становить 700 тис. екземплярів (комахи,

молюски, ракоподібні, корали), яка за науковою цінністю та чисельністю стоїть на рівні провідних аналогічних колекцій відомих музеїв світу. Особливу цінність має еталонна колекція палеоарктичних метеликів та унікальна колекція жуків, яка була сформована наприкінці XVIII ст., а також колекція коралових полипів та молюсків. У музеї сформовано 13 широкоформатних діорам.

4. Наукові фонди та музейна експозиція Державного природознавчого музею НАН України (м. Львів)

Музей засновано в 1870 р. На сьогодні фондові колекції музею входять до державної частини Музейного фонду України і становлять біля 500 тис. одиниць зберігання. Основу складають палеозоологічні колекції, палеоботанічні колекції, колекції порід і мінералів, колекції грантів, колекція малакофауни, колекція регіональної та тропічної ентомофауни, колекція хребетних тварин, гербарій мохів та судинних рослин. Найбільшу цінність містять більше 250 голотипів (еталонів), за якими вперше в світі описані нові види викопних та сучасних рослин і тварин.

Світове значення мають унікальні експонати мамонта і волохатого носорога з озоке-ритових копалин Старуні (Передкарпаття), Гданські бурштини з інклюзивами, палеозоологічні колекції та колекції малакофауни України.

В зоологічному відношенні особливу цінність має найбільше в Європі унікальне зібрання альбіносів і меланістів тварин.

5. Наукові фонди та музейна експозиція Зоологічного музею Львівського національного університету (ЛНУ) ім. Івана Франка

Зоомузей ЛНУ, закладений в 1823 р., є одним з найдавніших в Європі. З 2002 р. колекція занесена до Каталогу музеїв світу. Фонди нараховують понад 45 тис. одиниць зберігання (близько 200 тис. зразків). Значна частина колекції зоомузею належить видам, що знаходяться під загрозою глобального зникнення на світовому рівні та віднесені до списків національних та міжнародних Червоних книг. Тут зберігається 152 види тварин, що занесені до міжнародної Червоної книги МСОП (2000) та 175 видів (біля 1000 зразків) з Червоної книги України (1994). Серед пам'яток світового значення присутні унікальні експонати зниклих тварин — скелет Стеллерової корови (один з трьох екземплярів в Україні) та голова зебри квагі. Представляють велику наукову цінність: збори ендемічних безхребетних з озера Байкал, ентомологічна колекція (понад 8000 видів), орнітологічна колекція (понад 4000 чучел та тушок 1007 видів), оологічна колекція (542 одиниці 288 видів птахів) хероптерологічна колекція (142 експонати 15 видів рукокрилих). Наукові фонди та експозицію зоомузею Львівського національного університету імені Івана Франка можна порівняти із зоологічними зібраннями Національного науково-природничого музею НАН України та Музею природи ХНУ, що мають важливе значення на світовому рівні.

6. Рослинно-тваринний комплекс Карадазького природного заповідника (Феодосійський район, Автономна республіка Крим)

Тваринний світ заповідника налічує 3816 видів, з них 32 види ссавців, 215 птахів, 89 риб. Безхребетні налічують більше 2000 видів. До Червоної книги України віднесено 125 видів фауни, до Європейського червоного списку занесено 22 види. До Бернської конвенції про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі занесено 154 види тварин.

Морську біоту представлено близько 1000 видами фауни, з них 9 видів риби є рідкісними, такі наприклад як білуга чорноморська та лосось чорноморський (занесений до Європейського червоного списку).

Серед об'єктів природно-заповідного фонду України Карадазький природний заповідник відрізняється найбільшим різноманіттям.

Наукові зоологічні об'єкти, що претендують на отримання в майбутньому статусу національного надбання

1. Музей природи Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Одна з найстаріших фондів колекцій у Європі. Початок створення — 1807 р. Є колекція губок, зібрана М.М. Міклухо-Маклаєм у XIX ст. Зараз фонди музею природи нараховують 250 тис. одиниць зберігання, серед яких зоологічна колекція представлена більше 200 тис. екземплярів. Ссавці представлені 4 000 екз., серед яких найбільша в Україні та СНД колекція приматів (116 екз., 56 видів), а також скелет вимерлої стелерової корови (один з трьох — у музеях України). Колекція птахів нараховує 21000 екз., тут представлено унікальне зібрання трубконосих Антарктиди (183 екз. 31 виду) та чучело зниклого мандрівного голуба (одне з двох в музеях України). Серед 11500 екземплярів земноводних і плазунів представлено 13 голотипів. Серед більш ніж 105 тис. одиниць комах представлено 10 типових екземплярів. Колекція губок представлена 69 екземплярами (більша частина зібрана на о. Мадагаскар); коралові полипи — 120 екз., молюски — 2,5 тис. екз.

2. Зоологічний музей Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Один з найстаріших в Європі зоологічних музеїв, заснований в 1834 р. Зараз фондів колекції музею нараховують близько 700 тис. одиниць зберігання. Експозиція становить понад 5,5 тис. видів тварин світової фауни. Теріологічна колекція складає 7,8 тис. екз., орнітологічна — 18 тис. екз., герпето-батрахологічна — 5 тис. екз., колекція безхребетних — 668 тис. екз. Колекція внесена до всіх світових каталогів колекцій зоологічних музеїв. Унікальними за таксономічним складом є колекції з Палеоарктичної, Неотропічної, Індо-Малайської, Австралійської, Новозеландської зоогеографічних областей, яких не має решта музеїв України. Колекції метеликів, мишевидних гризунів Палеарктики, гнізд птахів та оологічна колекція, колекція комах фауни України є одними з найкращих у Європі і світі. Скелет вимерлої Стелерової корови (один з трьох в Україні) та чучело вимерлого мандрівного голуба (один з двох в Україні). Велике представництво матеріалу, зібраного до тотальних змін ландшафтів та генофонду багатьох видів України. Особливу цінність становить типовий матеріал таксонів видового та підвидового рангів (67 видів та 246 підвидів безхребетних і хребетних тварин), а також наявність видів — ендеміків України.

3. Зоологічний музей Одеського національного університету імені І.І. Мечнікова

Заснований в першій чверті XIX ст. За цінністю зібрання займав третє місце серед вузівських зоологічних музеїв колишнього СРСР. Зараз фондів колекції музею нараховують більше 50 тис. одиниць зберігання. Особливу цінність і унікальність має фондів колекція тварин Причорномор'я (в першу чергу ссавців), яка відображає регіональні особливості фауни і є єдиною в світі. Значний об'єм зборів окремих видів (5 тис. черепів крапчастого ховраха, 1 тис. черепів лисиці, 800 черепів ондатри тощо), дозволяють проводити сучасні дослідження на популяційному рівні. Збори комах Балеона мають багато типових екземплярів. З експозиції найбільшу цінність становить зібраний скелет синього кита — єдиний в Україні.

4. Колекція хижих птахів та сов Карпатського регіону А. Грабаря Ужгородського національного університету

Колекція зберігається в зоологічному музеї Ужгородського національного університету. Складається з 180 майстерно виготовлених за загальною технологією чучел 31 виду, які були зібрані на початку XX ст. на території Закарпатської області та сусідньої Східної Словаччини. Деякі види вже зникли як на території Закарпаття, так і в більшості

регіонів України. 13 видів птахів занесені до Червоної книги України. Колекція за своєю унікальністю і неповторністю є однією з найкращих в Україні та Центральній Європі.

5. Банк культур гідробіонтів Інституту гідробіології НАН України

Загалом банк культур гідробіонтів нараховує 7680 одиниць водяних організмів і є єдиним у своєму роді в Україні. Колекція живих культур та ефіпіумів (зимуючі яйця) безхребетних становить понад 40 видів (протозоа, ракоподібні, молюски тощо). З хребетних представлені господарсько цінні та декоративні види риб понад 50 видів і порід. В цілому, колекція представляє великий науковий і практичний інтерес для довгострокового моніторингу екологічного стану і біорізноманіття наземних та водних біоценозів України. Особливо це важливо в умовах різкої зміни екологічного оточення у країні. Втрата колекції гідробіонтів завдасть значної шкоди розвитку сучасних біотехнологій та аквакультури.

6. Колекція бентосних тварин Інституту біології південних морів НАН України

Збиралась з 50-х рр. ХХ ст. Не має аналогів в Україні. При подальшій роботі з колекційними матеріалами, буде описана велика частина бентосних організмів глибинної анаеробної зони Чорного моря, як типові види нових для науки вищих таксонів (ряди, класи, типи). Колекція не буде мати аналогів не тільки в Україні, але і в світі, оскільки в ній вперше будуть представлені організми шельфової зони, материкового схилу та угловини Чорного моря.

7. Колекція зоопланктону (зоотека) Інституту біології південних морів НАН України

Унікальна зоотека, в якій представлені 15 тис. проб зоопланктону з різних районів Світового океану з 1948 р. до нашого часу. Зоотека вміщує унікальні колекції різноманітних груп зоопланктону, які не мають аналогів в Україні та світі. Колекція становить великий науковий інтерес на міжнародному рівні, тому що містить інформацію про довгострокові зміни пелагічної фауни обширних регіонів Світового океану, що є виключно важливим в плані глобального моніторингу і рішення проблем збереження видового різноманіття.

8. Колекція паразитів морських птахів, риб і безхребетних Інституту біології південних морів НАН України

Колекція є результатом роботи океанських і морських експедицій останніх 40 років. Нараховує 8960 тотальних препаратів і 16000 вологих препаратів. Особливу цінність становить унікальна колекція трематодів родини *Didimozoidae* (4394 препаратів) від риб різних регіонів Світового океану. Колекційні матеріали по Чорноморському і Азовському морях не мають аналогів в Україні і світі.

9. Іхтіологічна колекція Інституту біології південних морів НАН України

Колекція збиралася протягом 25 років (1972–1997) під час 55 експедицій в тропічні райони Атлантичного і Індійського океану та моря Чорноморсько-Середземноморського басейну. Матеріали колекції складаються з макрозоопланктону, риб та головоногих молюсків, включаючи ранні стадії розвитку, що містяться у 10 тис. ємностях та гістологічні препарати статеві системи (5 тис. препаратів).

19. Музей бджільництва України Інституту бджільництва ім. П.І. Прокоповича

Музей бджільництва слугує цілям збереження історичного минулого та пропаганди сучасних технологій виробництва продукції галузі. Це єдиний музей галузі на Україні. На основі зібраних експонатів вивчаються історичні етапи становлення та розвитку українського бджільництва, роль видатних діячів науки, розвиток наукових шкіл. Має історичну та пізнавальну цінність.

Цінність таких зоологічних колекцій визначається багатьма факторами, найголовнішим з яких є унікальність на національному, європейському або світовому рівні. У випадку повної або часткової втрати таких колекцій відновлення їх практично неможливе.

При проведенні науково-технічної експертизи беруться до уваги такі якісні показники як вік зібрання, об'єм, охопленість світових регіонів, представленість типового матеріалу, наявність зниклих видів, стан зберігання тощо.

Що стосується кількісних показників, то серед розглянутих об'єктів виразно виділяються фонди Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України, які становлять 5,8 млн. (!) одиниць зберігання, що об'єднані в 248 колекцій. Наразі, фондові колекції Інституту зоології є єдиним зібранням об'єктів національного надбання, де зберігаються виключно зоологічні матеріали.

Зоологічні колекції Національного науково-природничого музею та Державного природничого музею (Львів) хоча і є самі собою унікальними, але національний статус отримали в комплексі з іншими об'єктами зберігання (палеонтологічними, геологічними, ботанічними тощо).

Відносно колекції тварин зоопарку біосферного заповідника «Асканія-Нова», треба враховувати, що окрім згаданих факторів, особливу роль така колекція відіграє як унікальна база для проведення фундаментальних і прикладних досліджень живих організмів.

Серед наукових об'єктів, які претендують на отримання статусу національного надбання, переважають зоологічні музеї вищих учбових закладів. Частина з них за всіма критеріями має унікальні фондові та експозиційні колекції на європейському та світовому рівні і, безумовно, потребує додаткової державної дотації для забезпечення належного функціонування.

Ті наукові об'єкти, які за результатами науково-технічної експертизи не відповідають статусу НН, повинні шукати фінансування на іншому рівні.

Особливе місце серед вузівських зоологічних зібрань становить колекція хижих птахів та сов Карпатського регіону А. Грабаря початку ХХ ст., що зберігається в Зоологічному музеї Ужгородського національного університету. Вона, в першу чергу, відрізняється своєю неповторністю та майстерністю виконання і не підлягає відтворенню у разі втрати.

Зоологічні фонди Інституту біології південних морів НАНУ складаються з чотирьох колекцій, матеріали для отримання статусу національного надбання на кожну з яких подавались окремо. Хоча кожна з них являє собою унікальний об'єкт, більш доцільним є оформлення попередньої науково-технічної експертизи загалом на всі згадані колекції із наданням необхідної інформації для проведення первинної експертизи, що її рекомендовано у статті.

Таким чином, ініціаторам подання під час складання матеріалів попередньої експертизи зоологічних колекцій для одержання статусу НН доцільно користуватися згаданими вище рекомендаціями. Після одержання вичерпної інформації з матеріалів попередньої експертизи, науковці, що здійснюють первинну експертизу на замовлення ДП УДЦНТІЕ з використанням критеріїв відбору зоологічних колекцій, які рекомендовано у цій публікації, зможуть зробити обґрунтований висновок про доцільність надання статусу об'єкта НН та внесення його до Державного реєстру,

Матеріали попередньої експертизи зоологічних музеїв університетів свідчать про те, що унікальна частина, яку необхідно зберігати в їх складі, становить досить невелику частину всієї експозиції і являє собою фіксовані експонати у вигляді чучел, тушок, оологічних зборів, остеологічних матеріалів, ентомологічних зборів тощо.

Експерти вважають, що зберігання таких матеріалів в більшості випадків не потребує великих коштів і може здійснюватися в межах фінансування університетів окремим рядком.

Можливо про це, за поданням ініціаторів, може потурбуватися Міністерство освіти і науки України як головний розпорядник коштів, якому підпорядковані університети.

Окрім цього слід відмітити, що для більш кваліфікованого проведення первинних науково-практичних експертиз об'єктів, що претендують на отримання статусу національного надбання, необхідним є ознайомлення незалежного експерта з колекційними матеріалами в місцях безпосереднього їх зберігання.

Таким чином, одержання статусу наукового об'єкта, що становить національне надбання, приваблює багато наукових установ, незважаючи на те, чи мають вони для цього достатні підстави, чи ні. Тому доцільним є подальше вдосконалення існуючої нормативної бази з урахуванням питань, що викладені у цій публікації, а також аналізу проведення попередньої і первинної експертизи матеріалів об'єктів НН.

Т.М. Сургова, Г.Г. Гаврись, Є.К. Вовнянко, З.О. Ткаченко, Ю.В. Карлаш

ДП «Український державний центр науково-технічної та інноваційної експертизи»
Інститут зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України
Міністерство освіти і науки України

Про наукові об'єкти зоологічного профілю, що претендують на одержання статусу національного надбання

На основі чинних в Україні нормативних документів наведено основні критерії експертної оцінки наукової і практичної цінності зоологічних колекцій, що претендують на статус національного надбання та наведено їх перелік.

Ключові слова: *унікальні наукові об'єкти, зоологічні колекції, зоологічні фонди, науково-технічна експертиза, національне надбання.*

T.M. Surgova, G.G. Gavris, E.K. Vovnyanko, Z.O. Tkachenko, J.V. Karlash

SE "Ukrainian State Centre of Science-Technical and Innovative Expertise"
Schmalhausen Institute of Zoology, NAS of Ukraine
Ministry of Education and Sciences of Ukraine

About scientific objects of zoological profile that pretend to the obtaining the status of national heritage

On the basis of acting in Ukraine normative documents the main expert evaluation criteria of scientific and practical importance of zoological collections that pretend to the status of national heritage have been given.

Key words: *unique scientific objects, zoological collection, zoological funds, scientific and technical expertise, national heritage.*